

Хрустал сарайының үстіндегі көлеңке

###I

Лондон оларды жаңбырмен қарсы алды.

Дала бөктерінің сол таныс, ұсақ жаңбыры емес — қажыған жердің лебіндей селкілдеп қыл шөптің үстіне төгілетін жаңбыр емес, — ауыр, шойын жаңбыр, Темза үстіндегі аспанның өзі ұлы өзеннің жағасында түні-күні түтін бүркіген сол зауыттарда соғылғандай. Тамшылар кәб төбесіне тек ағылшын ауа райы мен ағылшын несие берушілеріне ғана тән табандылықпен тарсылдады, ал Семейден келген жас инженер Ержан Құнанбаев Орынборда сатып алған шинеліне оранып, өзі білмей дірілдеп отыр.

— Сені жаңбыр мазалауы тиіс емес, — деді оған қарсы отырған адам ақырын, көзін терезеден ажыратпай. Сыртта Стрэнд көшесінің газ шамдары жүзіп өтіп жатты.

Қазақ — оны шын атын сұрамауға жететін білімі бар, бірақ оны білуге жетпейтін адамдардың бәрі осылай атайтын — қырық бес жас шамасында, ширақ, сүйегі сирақтай арық адам еді, дала сексеуіліндей жүгіректі. Сол қолы қара ағаштан жасалған таяқтың тұтқасында жатты, тек мұқият бақылаушы ғана оң қолының саусақтары белінен алыстамайтынын байқар еді — сюртуктің астында бұхаралық дәруіштің сыйлаған қисық пышағы жатты, сол қызмет туралы екеуі де еске түсіргісі келмейтін.

Қазақ Жеке Сібір корпусында әскери барлаушысы болып қызмет еткен, және де, дүние Петербор академиясының профессорлары ойлағаннан кеңірек екенін білу үшін Империяның шекараларында жеткілікті сұмдық көрген адам. Баяндамада тек «арнайы тапсырманы орындау кезінде» деп жазылған мән-жайларда алған жарақаты оның қызметін аяқтады, бірақ жолын тоқтатпады. Офицерлер арасында сыбырлап — тек сыбырлап қана — Қазақтың ешбір университетте оқытпайтын білімдері бар екені, оның жараларын оқ та, қылыш та емес, әскери ғылымда аты жоқ бірдеңе жайында әңгіме тараған.

Енді ол әкесі бір кездері оған зор қызмет еткен Ержанды Халықаралық өнеркәсіп жұмыстарының Ұлы көрмесіне ерте келді, онда жас инженер өз өнертабысын — жасаушысының айтуынша, адам ақылына қолжетімсіз дәлдікпен ең күрделі баллистикалық есептеулерді орындай алатын механикалық есептеуішті — көрсетуі тиіс еді.

Кэб Джермин-стриттегі қонақұйдің алдында тоқтады. Қазақ ылғал тротуарға аяқ басты да лезде көзін сүзіп қатып қалды. Бір түсініксіз нәрсе оның сезімін оятты — есту де, көру де емес, басқа бірдеңе, көзге көрінбейтін дүниенің шетімен жүрген, жылдар бойы ұшталған дүние. Шүйденің үстінен сырғып өткен көлеңкеге ұқсас сезім.

— Ержан, — деді ол бұрылмай. — Машинаны арбадан өзің ал. Бөлмеге апарма. Қонақұйдің қоймасында, құлыпта тұрсын. Ал қай жәшікте жатқанын ешкімге айтпа.

Жас инженер қарсылық айтқысы келді, бірақ үндемеді. Ол Қазақтың осындай үнмен сөйлегенде дауласпау керектігін жақсы білетін.

###II

Келесі күні таңертең қонақұйге елші келді, жеке карточкасында: «Мистер Р. Кромвелл, Вулшир-Холл, Вулшир графтығы. Коллекционер және меценат» деп жазылған.

Карточкаға қоса тіркелген хат мінсіз қолжазбамен жазылған болатын, онда мистер Кромвелл алыс және жұмбақ қазақ даласынан керемет қонақтардың Лондонға келгені жайында естіп, оларды өзінің Лондондағы резиденциясына кешкі асқа шақырып, олардың тамаша өнертабысы туралы сөйлесуді зор мәртебе санайтыны хабарланды.

Қазақ карточканы қолында әрі-бері бұрады. Қағаз тамаша сапалы, мөр алтын, бірақ иісі... Ол карточканы мұрнына жақындатты. Әрең сезілетін, тәтті, мыс ноталы. Кез келген қасапшы оңай тани алатын, бірақ ағылшын джентльменінің жеке карточкасында болуға тиіс емес иіс.

— Не дейсің? — деп сұрады Ержан.

— Оған кешкі асқа бармаймыз деймін, — деп жауап берді Қазақ. — Бірақ мистер Кромвелл кім екенін білу артық болмайды.

Түске қарай Қазақ Британ мұражайының оқу залында отырды, онда бірнеше сағат бойы Вулшир графтығының газет жинақтарын қарады. Тапқан нәрсе жұбатпады: соңғы отыз жылда Вулшир-Холл маңында кем дегенде он екі жолаушы із-түзсіз жоғалған. Жергілікті халық жоғалулар туралы көп жазбаған, бірақ Қазақ заңдылықты байқады — барлық жоғалғандар бөгде адамдар, бәрі мүлік иесінің шақыруымен келген, бәрі де келу түнінде жоғалған.

Одан да қызығырақ жиырма жыл бұрынғы мақала болды, онда «Вулшир хабаршысының» тілшісі — өзі де қазір із-түзсіз жоғалған — мистер Кромвеллді «аса дөңгелек сырт бейнелі, қызғылт, дерлік мүлтіксіз шар тәрізді бетті және соншалықты кең әрі өзгермейтін күлкілі жентльмен, ол күлкі мейірімділіктен гөрі қандайда бір жыртқыштың әсерін қалдырады» деп сипаттаған.

Қазақ үйіндіні жапты да, алдына қарап ұзақ қозғалмай отырды. Ол бұхаралық дәруіштің адам тәніне мүмкін емес кейіптерге кіретін жаратылыстар туралы әңгімелерін еске түсірді — тағаммен емес, тіршілік күшінің өзімен қоректенетін, ғасырлар бойы адамдар арасында жасырына алатын, өздерінің адам емес табиғатын тек күлкі деп санаған қатып қалған, өзгермейтін бет-әлпетімен ғана сездіретін жаратылыстар туралы.

###III

Үшінші күні Ержан экспонаттарды орналастыратын павильонды қарау үшін Хрустал сарайына кеткенде, Қазақ қонақүйді бақылап тұрған адамды байқады. Бақылаушы — бозарған, арыған, шыны көзді, мойнында екі тән белгісі бар адам — Джермин-стрит пен Сент-Джеймстің бұрышында жасырынуға тырыспай тұрды. Қазақ оған шыққанда, ол конверт ұсынды да тірі жанға тән емес ептілікпен бұқараның ішінде жоғалды.

Конвертте екінші шақыру жатты, бұл жолы әдеп сөздерсіз: «Машинаны әкеліңіз. Мен оны көргім келеді. Бас тартуды қорлау деп қабылдаймын, ал қорлауды кешірмеймін» деп жазылған еді.

Төменде Қазақтың қабағын түйдірген қосымша жазу тұрды: «Мен сіздің кім екеніңізді білемін, дала бақсысы. Сіздің айла-тәсілдеріңіз мені қорқытпайды. Менің құлдарым Хрустал сарайда».

Қазақ хатты шам үстінде өртеді, сюртукті киді, белдегі пышақты тексерді де жол сандығынан түйе терісіне оралған кішкентай бүктемені алды. Ішінде дала әулиесінің мазарында өскен ағаштан кесілген көктерек қазығы мен Тамғалының киелі бұлағының суы бар күміс құты жатыр.

Сол күні кешке қарай қонақүй иесінен, арбакештерден, дүкеншілерден сұрастырып — өйткені Лондонда да, далада да жолдың бойында тұрғандар бәрінен де көп біледі — Қазақ ішінен жеткілікті анық сурет жасады.

Мистер Кромвелл — егер бұл оның нағыз аты болса — Лондонға Ұлы қала ерекше бірдеңені тартқан сайын пайда болатын: шетелдік өнертапқыштарды,

таңғажайыптармен келген саяхатшыларды, ашулармен келген ғалымдарды. Ол оларды өзіне шақыратын, олар шақыруды қабылдайтын — одан кейін олар жайында ешкім ештеңе естімейтін. Бірақ бұл жолы оны ерекше нәрсе қызықтырды: Ержанның механикалық есептеушісі, айтуларға қарағанда, кез келген нәрсені есептеп, болжай алатын. Ғасырлар бойы адамдар арасында жасырынып жүрген жаратылыс үшін мұндай машина қатер де, азғыру да болуы мүмкін — егер ол оның өзін де есептей алса ше?

###IV

Шешім Көрме ашылар алдындағы түнде келді.

Қазақ күтпеді. Күту — адамдарды аулайтындардың артықшылығы; адам емес нәрсені аулайтын алдымен әрекет етуі тиіс. Ол Ержанды жалдаған екі отставкадағы гуркхамен бірге Хрустал сарайына жіберді, онда жігіт экспонатының жанында түнеуі тиіс еді, ал өзі карточкада жазылған мекен-жайға — газ шамдарының жарығы жетпейтін Хэлф-Мун-стриттегі қараңғы үйдегі Кромвеллдің Лондондағы резиденциясына бет алды.

Есік құлыптанбаған. Бұл Қазақты таңқалдырмады — жаратылыс өзін аңшы санап, оны күтіп отыр.

Үйдің іші шектен тыс сәнмен жабдықталған, бірақ ауада сол тәтті иіс тұр, ал Қазақ дәлізіндегі айналардың матамен жабылғанын байқады. Ол баспалдақпен көтеріліп, жолды май шаммен жарықтандырды да, екінші қабаттағы қонақ бөлмеде іздеген нәрсесін тапты.

Мистер Кромвелл каминнің жанындағы креслода отырды. Оттың жарығында газет тілшісі оны неге сондай ғажап етіп сипаттағаны түсінікті болды: жаратылыс шынымен де шар тәрізді, табиғи емес және мінсіз дөңгелек, оның денесі анатомия заңдарына бағынбайтындай. Бет-жүзі қызғылт және жылтыр, құлақтан құлаққа дейінгі күлкімен тілінген — қозғалмайтын, қатып қалған күлкі, өзен балығыныкіндей ұсақ әрі өткір тістердің екі қатарын аша көрсетіп отыр. Көздері кішкентай және дөңгелек, адамдық ештеңесі жоқ суық қуаныштылықпен қарайды.

— Ә, дала қонағы, — деді Кромвелл майланбаған дөңгелектің сықырындай даусымен. — Мен машинасы бар жігітті күтіп отыр едім, ал кәрі қасқыр келіпті. Бірақ, ескі қан жастан тәтті. Отырыңыз. Шарап ішесіз бе?

— Мен өлілермен ішпеймін, — деп жауап берді Қазақ, босағада тоқтап. Сол қолыңды - таяқ, оң қолыңда — сюртуктің етегі астындағы көктерек қазығы.

Кромвелл күлді, оның күлкісі тығыны бар бөтелкедегі судың бұлқылына ұқсас.

— Өлі ме? Қандай дәрекі сөз. Мен төрт ғасыр өмір сүріп жатырмын, құрметтім. Мен Индетті де, Өртті де, Реставрацияны да, Революцияны да бастан кешірдім. Мен бұл қаланың қалай салынғанын көрдім, оның қалай құлағанын да көремін. Ал сіздің машинаңыз — сіздің керемет машинаңыз — маған оның қашан болатынын есептеуге көмектеседі.

— Машина баллистикалық кестелерді есептейді, — деді Қазақ. — Тағдырларды емес.

— Бос сөз. Дүниенің бәрі — баллистика. Оқтың траекториясы мен өмірдің траекториясы бір заңдарға бағынады. Маған бұл машина керек. Оны беріңіз, сонда екеуіңді де жіберемін.

Қазақ жауап бермеді. Оның орнына ол казармаларда да, университеттерде де емес, Алтай бөктеріндегі көшпенді бақсылардан үйренгенін жасады: ол сөйлей бастады — ақырын, бір қалыпты, сондай ежелгі тілде, оның сөздерінің өзі қалалар мен империялардан ескі. Бұл еуропалық оккультистер түсінетін мағынадағы дұға да, жады да емес еді. Бұл шақыру — дала халықтары Көк Тәңірі деп атаған, ғибадатханалары да, діни қызметкерлері де жоқ, бірақ жел қыл шөпті өткендей барлық тіршілікті өтіп-кететін күшке үндеу еді.

Каминдегі от көк жалын болып лаулады.

Кромвелл күлуді тоқтатты — мүмкін, төрт ғасырда алғаш рет. Оның шар тәрізді денесі креслода дірілдеп, ол ысылдай бастады, ұсақ тістерінің артында жасырылған азу тістерін көрсетіп.

— Тоқтаңыз! — деп шырылдады ол. — Не істеп жатырсыз?!

Қазақ тоқтамады. Оның дауысы тереңдей түсті, сөздері ауырлады. Бөлмедегі ауа қоюланып, дала қысының түніндей суық болды, осы суықта үйді толтырған тәтті иіс тарай бастады, оның орнын басқа нәрсе басты — таза жел мен құрғақ жусанның иісі, зұлымдықтың жасырынар жері жоқ кеңістіктердің иісі, өйткені оның үстінде көкжиектен көкжиекке дейін — тек аспан.

Кромвелл жұлқына бастады.

Жаратылыс зұлым жылдамдықпен қозғалды — таудан домалаған шар одан жылдамырақ болмас еді. Бірақ Қазақ мұны күтіп отырған. Сол қолымен таяқты алға

тосты, соққыны сабына қабылдады, оң қолымен — адамда жүрек тұратын жерге көктерек қазығын сұғып, бір мезгілде күміс құтыдан киелі бұлақ суын себеледі.

Кромвелл айқайлады. Оның айқайы адамдікі емес еді — мұржаның түтігінде жел осылай ұлиды, темір шыныға осылай сықырлайды. Қазықпен тесілген денесі шөге бастады, пішінін жоғалтты, ал Қазақ суық қорқынышпен төрт ғасырлық тән бұрыннан бері не болғанына айналғанын көрді — шаңға, ірімшікке, парсы кілемінің үстіне шашылған бір уыс қоңыр тозаңға.

Күлкі ең соңында жоғалды.

###V

Ертесіне, мың сегіз жүз елу бірінші жылдың бірінші мамырында, Ханшайым Виктория Ұлы көрмені салтанатты түрде ашты. Хрустал сарайы күтпеген ашық күннің сәулесінде жарқырады, жұрт Гайд-паркты толтырды, оркестр Гендельді орындады.

Ержан Құнанбаев өз экспонатының — жылтыратылған қола корпустағы механикалық есептеуіштің — жанында тұрып, қызыққан келушілерге оның жұмыс істеу принципін жанып-жарқырап түсіндірді. Бірнеше ағылшын инженерлері кездесу сұрады, Адмиралтейство өкілі жазу кітапшасына белгі жасады.

Қазақ таяғына сүйеніп, алыстау тұрды. Сол иығы сырқырады — жаратылыс ол ойлағаннан күштірек болған, кеудесінде тәрелкедей көгеру. Бірақ ол, оның мінезіндей адам қанағаттана алатын шамасында қанағатты болды.

Оған Скотланд-Ярдтың инспекторы — Хардинг деген семіз, мұртты джентльмен жақындады, Қазақ онымен кеше кешке сөйлесіп еді.

— Біз Хэлф-Мун-стриттегі үйді тексердік, — деді инспектор дауысын төмендетіп. — Жертөледен... заттар таптық. Жоғалғандардың бұйымдары. Көп. Істі сериялы кісі өлтіру деп жабамыз. Қатіл — Кромвелл деген біреу — қашып кетіпті. — Ол үнсіз қалды. — Сіз маған шынымен не болғанын айтпайсыз ба?

— Айтпаймын, инспектор, — деп жауап берді Қазақ.

— Мен де сұрамаймын, — деп басын изеді Хардинг. — Бірақ Лондонда жүргенде сізге Ярдтың көмегі қажет болса...

— Рахмет.

Инспектор кетті. Қазақ Хрустал сарайына — бұл прогресс пен ақылдың храмына, жаңа ғасырдың шыны ғажабына бұрылды да, оның қабырғаларының астына дүниені түсінікті әрі болжамды етуге арналған өнертабыстар жиналғанын ойлады. Бу машиналары, телеграфтар, механикалық есептеуіштер — олардың бәрі қараңғылыққа орын қалмайтын болашақ уәде етті.

Бірақ Қазақ өнертапқыштар мен инженерлер білмейтінді білді: қараңғылық прогрестен қорықпайды. Ол тек жақсырақ жасырынуды үйренеді.

Ол таяғын түзеді, сарайдың жарқыраған алыбына көз жүгіртіп, баяу шығуға бет алды. Сюртугінің қалтасында мистер Кромвеллдің карточкасы жатты — төрт ғасыр бойы осы қаланы қиналтқан жаратылыстан қалған жалғыз нәрсе. Қазақ оны бүгін кешке көктерек жаңқасымен және құтыдағы судың қалдығымен бірге өртемек ниетте — рәсімді бұхаралық дәруіш үйреткендей аяқтау.

Бірақ алдымен — ол күлкінің көлеңкесін өзіне рұқсат етті — алдымен Ержанның түскі ас ішуді ұмытпағанына көз жеткізу керек. Машиналарына берілген жас өнертапқыштар мұндай ұсақ-түйектерді ұмыту әдетінде, ал далаға бұл жерден алыс, балаға ас ішпегені үшін кінәлі болатын басқа ешкім жоқ.

Лондонның күні, сондай сирек, сондықтан сондай қымбатты, Қазақтың жолын жарықтандырды. Ол ақсап жүрді, таяғы тас жолға бір қалыпты тарсылдады — ақырын және бірқалыпты, кәрі, шаршаған, бірақ адал жүректің соғуындай.

Лондон, 1851 жыл.

Куәгердің сөзінен жазылып, Скотланд-Ярд мұрағатының материалдарымен толықтырылды.

Іс № 7734-V, гриф «Ерекше». Жариялауға жатпайды.